

Ruusbroecs *Brulocht* tussen de preken van Tauler in handschrift en druk

Het opmerkelijkst aan de druk met preken van de dominicaan Johannes Tauler die anno 1521 in Bazel verscheen (en herdrukt werd in 1522) is misschien wel dat er de grootste nu bekende verzameling preken op naam van Meister Eckhart in opgenomen is: 61 stuks. Niet alle teksten hebben het authenticiteitsonderzoek kunnen doorstaan, maar in de meer dan monumentale kritische editie van Eckharts werken wordt met vaste regelmaat teruggegrepen op de Bazelse Tauler-druk, uitgegeven bij Adam Petri onder de titel *Joannis Tauleri des seligen lerers predig fast fruchtbar zu eim recht christlichen leben*.¹ Niet alleen voor de Eckhart-filologie herbergt deze forse uitgave intrigerend materiaal. Al in 1841 had de Straatsburgse seminarieprofessor Charles Schmidt ontdekt dat de preek voor de eerste zondag in de vastenperiode grotendeels gebaseerd was op passages uit *Die geestelike brulocht* van Jan van Ruusbroec.²

Ondanks die vroege ontdekking volgde pas in 1961 een analyse van deze preek, door Edmund Colledge.³ Hij stelde vast dat de tekst in de Bazelse druk rechtstreeks afhankelijk was van Ruusbroecs oorspronkelijke, Nederlandse tekst. Dit bleek door een steekproefsgewijze vergelijking met zowel de Nederlandse en Alemannische versie (omstreeks 1350 toch al in Straatsburg en Bazel beschikbaar) als de Latijnse vertalingen van de *Brulocht* door Willem Jordaens en Geert Grote. Verder wees Colledge op het zelfstandige karakter van de preek, ondanks het feit dat de auteur voor het overgrote deel uit de *Brulocht* citeerde en zich dus in hoofdzaak baseerde op Ruusbroecs denkbeelden. De eigen aard van de tekst schuilt in de bewerking tot preek voor de vastenperiode, maar is meer nog het resultaat van een tamelijk eenzijdige selectie uit de *Brulocht*.

Uitgangspunt van de preek is een Bijbelcitaat dat niet in het werk van Ruusbroec voorkomt, maar gekozen werd vanwege de liturgische gelegenheid van de preek (de vastenperiode): *Super aspidem et basiliscum ambulabis et conculcabis leonem et draconem* (Psalm 90,13). Dit psalmvers komt voor in het responsorium *Angelis suis* uit de metten van de eerste zondag van de vasten. Onderwerp van de preek zijn *vierley subtiler anfechtung etlicher geistlichen menschen*, gesymboliseerd in de vier genoemde dieren uit het psalmvers. De vier aanvechtingen worden nader benoemd als spirituele varianten van de hoofdzonden luiheid (slang), wellust (basilisk), hebzucht (leeuw) en hoogmoed

¹ Steer 2002, p. 264-266. Voor dit stuk is gebruik gemaakt van de fotomechanische herdruk van de Bazelse Taulerdruk (zie Tauler 1966).

² Zie voor de preek de Bazelse Tauler-druk, f. CLXXXIir-CLXXXVv (Tauler 1966). Eerste identificatie in Schmidt 1841, p. 69, n. 2.

³ Colledge 1961 (ogenschijnlijk zonder kennis van Schmidts eerdere identificatie). Zie ook Ampe 1975, p. 278 en Eichler 1992, p. 286.

Predig Doctor Jo. Tauleri. CLXX XI

vnd alle sünd abgelassen/alle gefangē
 werden erlöset von allen banden/von
 vngordoneter lieb/zū einiger creaturē/
 die werden zerbrochen/vnd alle knecht
 werden ledig/die von freyem adel oder
 geburt seind/das ist/die oberste krefft dē
 selen/die werde also frey/das sy in irer
 erhebung got liebhaben/dancken vnd
 loben/vnd dienen mögen in aller weis
 on einigē hindernuß des seinds/des flei
 sches vñ dē welt/Aber die nydern krefft
 vnd sin die müssen allzeyt dienstknecht
 bleyben/dz sy arbeiten/wann sy seind
 fleisch/vnnd auß dem fleisch geboren.
 Vnd hietzib wer es/das man sy ließ in
 irem willen/sy wurde dem fleisch volgē
 vñ dienen/vnd it weret wurde gebrech
 lich sein/vnd wider die redlichkeit/vnnd
 vngordonet. Schet/hie mit kāmē wir
 wider zū vnserm eigen erb/das wir mit
 vnsern sünden verlorē hettē/Vnd also
 werden wir ware hütē des Taberna
 ckels gottes/wān wir nach sāt Pauls
 lere in heiligkeit vñ in eren vñ mit krefft
 vnseres herr gottes alle ansechtung
 überwinden können/vnd mit freyhem
 müte vngehendert bleiben/vnd erhabē
 werde über alle ding in dz ewig güt/dz
 vnser erb vnd vnser seligkeit ist.Dz vns
 allen das beschehe/des helff vns Jesus
 christus/der vmb vnseren willen ange
 fochten ward von dem feynd/vnd oft
 vnd vil von der welt/vnd vns das erb
 seins vatters vergoltē hat mit seinem
 edlen deuren tod vñ blüt/Das wir vn
 gehindert sollen mit im/vnd in im bes
 sitzen/in der ewigkeit/Amen.

Eyn güte lere für die/so das gottes
 wort gehöret haben/vnd mag
 dienen zū allen predigen.

Leben kinder/bleibent bey euch
 selbs ein weil/vñ lauffet mit hin
 weg/vnd lassent das gots wort
 in euch wirken.Das solt ein yeder mē
 schin/als er das wort gots gehöret

hat/vnd sunder solche inwendige lere/
 vnd solt sich darzū keren/vnnd darbey
 bleiben/gleycherweys ob er das sacra
 ment empfangenhet.Das wir das all
 thünd/das helff vns got/Amen.

Iff den erste son
 tag in der fasten/den man nent Inno
 cent/oder die alten fastenacht/Die an
 der predig/von vicley subtiler ansech
 tung etlicher geistliche mensche/durch
 die sy in schedliche irtung vnd gefelich
 keit irs ewigen heyls versürt werdēt/
 also das sy des Endchrists vorbottē ge
 nent werden mögen/die im seinen weg
 bereitent zū dem vnglauben vnd helli
 scher verdammuß/Vnd wie man solich
 irtsal vnderscheidenlich erkennen/vnd
 sich davor bewaren sol. Gezogen vff die
 wort des.rc. psalmen. Super aspidem
 et basiliscum ambulabis/et cōculcabis
 leonem et draconem. Item/Non time
 bis a timore nocturno/a sagitta volan
 te in die/a negocio perābulante in tene
 bris/ab incurſu et demonio meridiano.

Sprach

d heilig geyst dur
 ch seine propheten
 zū dē fromē geistli
 chen mēschen/Du
 wirst wandern vff
 den schlangen vnd basiliscam/vñ wirst
 vnder dich tretten den löwen vnd den
 drachen.Bey disen vier thieren verſet
 man vier groſſer irtumb oder verbor
 gen ansechtung in dem geistliche ſtat.
 Bey der ſchlange verſet mā die heim
 lichen beſetung vnnd ansechtung von
 dem teufel/Dz iſt auch bezeychnet/do
 der ſelbig prophet ſagt/Non timebis a
 timore nocturno/Du ſolt nitt fürchten
 des nachtes forcht/das iſt von heimli
 chen beſetungen/die in wiſetſpōt den
 anſehen den mēſchen züſſet.Vnd hie
 h h

Aller ſorgliche
 er anſeetung
 in geiſtlichem
 ſtat.

(draak). Na deze introductie volgen uiteenzettingen die bijna helemaal ontleend zijn aan Ruusbroecs *Brulocht*, maar vrijwel uitsluitend beperkt blijven tot diens beschrijvingen van de onbezielde intellectuelen en waarschuwingen voor dwaalingen in de mystieke leer.⁴

Deze eigenaardige uitwerking en de late datering van de Bazelse druk maken van de preek *Super aspidem* op het eerste gezicht niet meer dan een curiosum in de rijke overleveringsgeschiedenis van de *Brulocht* dat door Colledge voldoende gedocumenteerd was. Uitsluitsel over de vraag hoe de preek in de Tauler-druk verzeild raakte, is er echter nog niet. En juist daar is meer over te zeggen aan de hand van de niet eerder belichte handschriftelijke voorgeschiedenis van *Super aspidem*.⁵ Nadere inspectie van de (overleverings)context doet zelfs vermoeden dat de preek rechtstreeks voortkomt uit de veertiende-eeuwse literatuurbetrekkingen tussen Ruusbroec en de kringen rond Johannes Tauler in Straatsburg en Basel.

DE BAZELSE TAULER-DRUK EN DE NEDERLANDSE TEKSTOVERLEVERING

Voordat we *Super aspidem* in handschrift onder de loupe nemen, is het zinvol kort stil te staan bij de plaats van de Bazelse druk binnen de wijdvertakte overlevering van Taulers preken. De samenstelling van deze bundel was vermoedelijk het werk van de Bazelse kartuizer-humanist Georg Carpentarius.⁶ Hij verdeelde de Tauler-editie in drie delen. Een eerste categorie bestaat uit de preken die destijds al algemeen erkend tot het werk van Tauler behoorden. De grondslag daarvoor was een eerdere uitgave in druk uit 1508, verschenen te Augsburg, waarin een reeks Tauler-preken was gepubliceerd in de liturgische ordening van wat in de germanistiek bekend staat als de *Vulgata-Fassung*.⁷ Deze verzameling van een min of meer gewaarborgd – maar wel geredigeerd – Tauler-corpus was ook in handschrift wijd verbreid in het Duitse taalgebied. De tweede categorie wordt gevormd door preken waarvan Carpentarius vermoedde dat ze van Tauler waren; zo niet, dan waren ze toch wel toe te schrijven aan *einem recht gelernten seiner zeit*.⁸ Over de identiteit van de *meister* laat Carpentarius zich verder niet uit. De derde categorie teksten in de Bazelse Tauler-druk wordt gevormd door de eerder genoemde preken van Meester Eckhart die, voorzien van een korte inleiding, met zoveel woorden aan hem worden toegeschreven. Reden voor

⁴ Zie Colledge 1961 voor een (niet geheel volledige) inventarisatie van de citaten, overeenkomend met b1225-1264, 1262, b817-886 en b2301-2584 in de *Brulocht*-editie (OO dl. 3). Voor deze uitgave werd *Super aspidem* overigens buiten beschouwing gelaten. Zie voor dezelfde reeks zonden, in een andere volgorde, ook *Brulocht* b2397 e.v. (een passage die in *Super aspidem* ook voorkomt).

⁵ Vgl. Warnar 2003, p. 140-141. De preek is ook opgenomen in de Keulse druk van Taulers preken, door Petrus Canisius anno 1543 samengesteld. Canisius gebruikt oudere drukken, inclusief de Bazelse druk (Gnädinger 1993, p. 417-418). Waarschijnlijk nam Canisius ook de *Brulocht*-preek uit de Bazelse Tauler-druk over.

⁶ Steer 2002, p. 265.

⁷ Mayer 1999 schetst de geschiedenis van de *Vulgata-Fassung*.

⁸ Tauler 1966, f. CLXvr). Over de opzet Gnädinger 1993, p. 413-417.

opname van die teksten was dat ze werden aangezien voor Taulers inspiratiebron. *Super aspidem* maakt deel uit van de tweede categorie preken,

Veel van de preken uit deze tweede categorie hebben Nederlandse antecedenten – althans: het gaat om teksten die we vooral kennen uit de Nederlandse handschriften met preken van Tauler.⁹ De overlevering van diens werk in de Lage Landen kent heel eigen trekken, die nog lang niet voldoende onderzocht zijn om er duidelijke uitspraken over te kunnen doen.¹⁰ In de Nederlandse en Nederrijnse tak van de overlevering doemde al snel materiaal op dat niet of nauwelijks bekend is uit het Duitse taalgebied voor de publicatie van de Bazelse druk. In het Nederlandse Tauler-corpus zien we evenals in de Duitse overlevering een tendens de preken te ordenen tot een cyclus voor het hele liturgische jaar; in vergelijking met de Duitse overlevering heeft de Nederlandse Tauler meer materiaal, bijvoorbeeld voor de adventsperiode, maar ook voor Pasen en de daaropvolgende zondagen. Wat daarvan wel of niet van Tauler is, staat nog open voor discussie. Recent onderzoek heeft zich volledig geconcentreerd op de Duitse overlevering.¹¹

Vooralsnog ziet het ernaar uit dat er op verschillende momenten in de veertiende eeuw Tauler-preken zijn verzameld in een corpus. Telkens werden er bepaalde liturgische blokken afgeschreven, maar er zijn geen aanwijzingen dat het bij een van deze gelegenheden om een door Tauler zelf geautoriseerd corpus ging. Wel is mogelijk dat Tauler zelf over geschreven preken beschikte. De overlevering kwam op gang in (de omgeving van) Keulen, waar Tauler meermalen gepreikt heeft. Er is ook een verzameling aangelegd in Straatsburg, Taulers thuisbasis. Dit Straatsburgse corpus, waarin het streven naar een liturgische ordening verder werd doorgezet, staat aan het begin van de gesloten overlevering van de *Vulgata-Fassung* van Taulers preken.¹²

De Nederlandse Tauler-overlevering lijkt terug te gaan op een vroege aftakking, die los staat van de redactie in Straatsburg – en er in de tijd vermoedelijk aan voorafgaat. In ieder geval zijn er significante afwijkingen van de *Vulgata-Fassung*, zowel in de samenstelling van het prekencorpus als in de redactie van de afzonderlijke preken. In beide opzichten staat de Nederlandse overlevering dicht bij de Keulse handschriften, zij het met de nodige aangroei van andere teksten en met redactionele varianten.

⁹ Zie voor een eerste indruk van de parallellen de tabellen in Lief tinck 1936, p. 147-153.

¹⁰ Aanzetten dateren van meer dan vijftig jaar terug: het proefschrift van Lief tinck (Lief tinck 1936). Hoenen 1994 is minder filologisch en meer gericht op Taulers denkbeelden. Vgl. verder Gnädinger & Mayer 1995, kol. 639. Sinds de grote studie van Lief tinck is nog meer materiaal geïdentificeerd. Zie voor een overzicht de database van de BNM (<http://bnm.leidenuniv.nl>) – zoeken op BNM-ingang “preken van Johannes Tauler”. Verder heb ik gebruik mogen maken van nog niet gepubliceerd materiaal van drs. Willemien van Dijk (VU, Amsterdam) en lic. Daniël Ermens (Rusbroecgenootschap, Universiteit Antwerpen). Beiden dank ik hartelijk.

¹¹ Zie Mayer 1999; voor de Nederlandse tak p. 25-27. Voor de vroegste Duitse Tauler-overlevering nu ook Weigand 2004.

¹² Weigand 2004 (paginaverwijzingen ontbreken omdat ik dit waardevolle artikel alleen heb kunnen raadplegen in een print die mij door de auteur ter hand gesteld is. Het boek met dit artikel is niet beschikbaar in een Nederlandse bibliotheek).

Voor de tweede categorie preken in de Bazelse Tauler-druk moet Carpentarius hebben teruggegrepen op handschriftelijke bronnen met een zelfde Tauler-corpus als we in deze Nederlandse overlevering aantreffen. Dat *Super aspidem* ook aan deze tak in de Tauler-traditie is ontsproten, staat niet vast – maar het is ook zeker niet uitgesloten. De tekst gaat weliswaar terug op de Nederlandse *Brulocht*, maar komt niet voor in de Middelnederlandse Tauler-overlevering. Daar vinden we wel Ruusbroecs kortste werk, *Vanden vier becoringhen*. Deze tekst is in de Bazelse Tauler-druk samen met *Super aspidem* opgenomen als respectievelijk tweede en eerste preek voor de zondag in de vastenperiode.¹³

De *Becoringhen* is wel vaker tussen Taulers preken afgeschreven. Het is een van Ruusbroecs werken die al in de veertiende eeuw circuleerden onder de Duitse godsvrienden in Straatsburg en Bazel: leken en clerici met grote belangstelling voor mystieke literatuur. Tauler was een bekende figuur in deze kringen en in zijn preken toont hij meermalen aandacht voor de spiritualiteit van de godsvrienden. In de *Becoringhen* lijkt er speciale belangstelling voor het geestelijk leven van vergelijkbare groeperingen. Binnen het corpus van de Duitse *Vulgata-Fassung* vinden we de *Becoringhen* in een bekorte bewerking, maar in de Nederlandse Tauler-handschriften is, evenals in de Bazelse Tauler-druk, een volledige versie van de tekst opgenomen. Overgeleverd als onderdeel van het Tauler-corpus, lijkt de *Becoringhen* overigens wel in verband te staan met de Duitse overlevering van de tekst.¹⁴

Het afschrift van de *Becoringhen* in de Bazelse Tauler-druk is nauw verwant aan Ruusbroecs tekst, zoals die voorkomt in een grote verzameling preken op naam van Tauler in een Nederduits handschrift dat nu in de Dombibliotheek van Hildesheim bewaard wordt (Hildesheim Dombibliotheek 724b). De *Becoringhen* is in het Hildesheimse handschrift niet expliciet gekoppeld aan een liturgische gelegenheid. De tekst heeft daar simpelweg *Von den becoringhen* als opschrift, maar staat wel in een blok teksten tussen de preken voor de eerste en tweede zondag in de vastenperiode. Belangrijker nog is dat dit handschrift als preek voor de eerste zondag de preek *Super aspidem* biedt in een versie die vrijwel gelijk is aan de tekst in de Bazelse Tauler-druk.¹⁵

Dit Hildesheimse handschrift, dat dateert uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw en oorspronkelijk toebehoorde aan de plaatselijke Broeders van

¹³ de Bazelse Tauler-druk, f. CLXXIIIV-CLXXXI^r (Tauler 1966).

¹⁴ Zie over de godsvrienden en hun belangstelling voor het werk van Ruusbroec Warnar 2003, p. 127-141. Over Tauler en de godsvrienden McGinn 2005, p. 404-437 en Schiewer 2007 met een kritische evaluatie van oudere literatuur. Mertens 1997 over de *Becoringhen*, met een antwoord op de vraag hoe de korte bewerking is ontstaan. Zie p. 114-115 over de volledige versie temidden van Tauler-preken in Nederlandse overlevering. Het overzicht kan inmiddels aangevuld worden met Utrecht, Museum Catharijne Convent, h 1, f. 58v-63v (met dank aan Willemien van Dijk). Een andere aanvulling op de Duitse overlevering van de *Becoringhen* is Berlijn, SPK, germ. qu. 149, f. 136v-144v, waar Ruusbroecs tekst direct voorafgaat aan de Duitse excerpten uit het werk van Hadewijch (vgl. Degering 1926, p. 25, zonder identificatie van de *Becoringhen*).

¹⁵ Strauch 1909, p. 20. *Super aspidem* is afgeschreven in Hildesheim Dombibliotheek 724b, f. 89r-95r. Vgl. OO dl. 10, p. 247-248 voor de verwantschap tussen de afschriften van de *Becoringhen* in Hildesheim en de Bazelse Tauler-druk.

het Gemene Leven uit de Luchtenhove, stelt ons in staat de herkomst van *Super aspidem* nader te bestuderen binnen het bredere verband van de tweede categorie preken in de Bazelse Tauler-druk. Het Hildesheimse handschrift heeft geen verband met de *Vulgata-Fassung*; de verzameling Tauler-preken vertoont wel allerlei trekken van de Nederlandse tak in de overlevering. Maar het Hildesheimse corpus is uitgebreider dan wat we in Nederlandse Tauler-handschriften aantreffen. Alles bijeen heeft het boek uit de Luchtenhove meer gemeenschappelijk met de eerste en tweede categorie preken uit de Bazelse Tauler-druk dan andere (Nederlandse) Tauler-handschriften.¹⁶

Over de plaats van het Hildesheimse handschrift ten opzichte van de Duitse en Nederlandse Tauler-overlevering heerst grote onduidelijkheid, die alleen uit de wereld geholpen kan worden door een systematische analyse van alle 87 preken en een vergelijking van deze teksten met andere afschriften.¹⁷ De nu volgende beschouwingen brengen niet werkelijk licht in de duisternis, maar stellen ons wel in staat de vraag naar de herkomst van *Super aspidem* scherper te formuleren.

HET HILDESHEIMSE HANDSCHRIFT EN DE GODSVRIENDEN

Alle preken in het handschrift uit de Luchtenhove worden aan Tauler toegeschreven in een aantekening voorafgaand aan de verzameling:

Dusse navolgende sermoen hefft gemaket meyster Johan Tauleri van der prediker orden und synt dat rechte war fundament eynes geystliken levendes und synt ok unstraffelik wente se werden bevestiget ut den hilgen evangelie. Dusse sulve meyster Johan was de grote kostelike prediger den die laicus bekerde, dar eyn sunderlik bock van is gescreven. Dusse vorscreven warheyt is gesecht van eynem geystliken vader unde gardiane der barvoten van der reformatie to Hal.¹⁸

Over de identiteit van de franciscaanse gardiaan op wiens gezag de toeschrijving is gedaan, ontbreekt iedere informatie.¹⁹ Desondanks zijn dit het soort mededelingen op grond waarvan Carpentarius de preken uit de tweede categorie van de Bazelse Tauler-druk tot Taulers erfgoed kon rekenen. Intrigerend is de verwijzing naar het zogenaamde *Meisterbuch*, een legendarische vertelling over een geleerde prediker die onder inspiratie van een begenadigde leek tot het inzicht komt dat zijn theologische kennis pas waarde krijgt door vrome

¹⁶ Zie Strauch 1909 voor een uitgebreide beschrijving van het handschrift met identificatie van de preken in de Bazelse Tauler-druk, maar zonder oog voor de parallellen met de Middelnederlandse overlevering. Zie daarvoor Lieftinck 1936, p. 147-153. Zie verder Gnädinger & Mayer 1995, kol. 639.

¹⁷ Het Hildesheimse handschrift geeft meermalen een uiterst eigenzinnige redactie. Zie een voorbeeld in Warnar 2006, p. 19-20.

¹⁸ Borchling 1902, p. 211-212.

¹⁹ Hunecke 1994 (minderbroeders in Halle) en Gutowski 1994 (minderbroeders in Hildesheim) bieden hierover geen uitsluitsel, evenmin als Doebner 1903 (Luchtenhove, Hildesheim).

bezieling. Dit *Meisterbuch* is in de drukken van Taulers preken (ook in de Bazelse Tauler-druk) opgenomen als zijn levensgeschiedenis, hoewel in de handschriften de meester uit het *Meisterbuch* nimmer als Tauler geïdentificeerd is. Dat kon ook niet omdat de prediker in het *Meisterbuch* als een *meister der heiligen geschrift* ten tonele gevoerd wordt, terwijl Tauler – voor zover bekend – geen academische graad behaald heeft.²⁰ In de Nederlandse overlevering van zijn preken staat de dominicaan echter wel te boek als *meester Jan Tauweleere, meester inder godheit*.²¹ De vroegste Nederlandse voorstelling van Tauler als geleerde vinden we in de *vita* van Ruusbroec, omstreeks 1420 geschreven door Henricus Pomerius. Hij vertelt over Taulers bezoek aan Ruusbroec en noemt de dominicaan *doctor sacrae paginae* – in de Middel nederlandse versie *groet doctoer in der godheit* – die ware wijsheid vindt bij Ruusbroec.²² Het is denkbaar dat Pomerius' relaas over de *Werdegang* van Tauler verband houdt met de geschiedenis van de prediker in het *Meisterbuch*.²³

Deze tekst duikt voor het eerst op in de kringen van godsvrienden rond Rulman Merswin, een veertiende-eeuwse bankier uit Straatsburg die na zijn bekeering tot een religieus leven contacten had met Tauler en zich liet inspireren door de geschriften van Ruusbroec, in het bijzonder de *Brulocht*. Misschien is Merswin de auteur van het *Meisterbuch*, maar in de oudste bron van de tekst wordt het zo voorgesteld alsof hem het werk is toegestuurd door een begenadigde *Gottesfreund*.²⁴

Meer teksten in het Hildesheimse handschrift zijn te relateren aan de literatuur uit Merswins kring. Voorafgaand aan de preken, maar genoteerd door dezelfde kopiist, staat een afschrift van het *Neunfelsenbuch*. Ook deze tekst wordt toegeschreven aan Rulman Merswin. Op zijn naam staat verder het zogeheten *Bannerbüchlein*, over de ketterse volgelingen van de vrije geest (*frigen valschen menschen*). Volgens de germanist Philip Strauch zou Merswin dit *Bannerbüchlein* naar een bestaande tekst hebben afgeschreven. Strauch achtte de aanpassingen te gering om van een bewerking te spreken. De bron van Merswins *Bannerbüchlein* was volgens Strauch de preek *In der passien weken* uit het Hildesheimse handschrift.²⁵ Daarbij past wel de kritische kanttekening dat de literaire nalatenschap van Merswin al omstreeks 1400 in één handschrift bijeengebracht werd, waarmee zijn *Bannerbüchlein* de oudste versie van de tekst is.²⁶ In de vorm van een preek, zoals in het Hildesheimse handschrift, kennen we het *Bannerbüchlein* alleen uit vijftiende-eeuwse Tauler-handschriften,

²⁰ Over het *Meisterbuch* Warnar 2003, p. 128. Denifle 1879 beargumenteert waarom Tauler niet de *Meister* kan zijn.

²¹ Zie bijv. Liefertinck 1936, p. 39. Ook Alijt Bake spreekt vol eerbied over *een meester inder godheit [...] die devote Thauler* (Scheepsma 1994, p. 123).

²² DeLeu 1885, p. 296 (Latijn), Verdeyen 1981, p. 152 (Nederlands).

²³ Warnar 2003, p. 128-129.

²⁴ Zie Gnädinger 1993, p. 87-103. Over Merswin en zijn literatuur Steer 1984, Steer 1987 en McGinn 2005, p. 415-431.

²⁵ Strauch 1909. Het *Bannerbüchlein* in de versie van Merswin is uitgegeven in Jundt 1879, p. 393-402.

²⁶ Steer 1987, kol. 426-427.

opmerkelijk genoeg alle uit de Nederlanden.²⁷ Wel heeft Tauler in een van zijn preken een duidelijke toespeling op de allegorie van het *Bannerbüchlein* verwerkt, wat duidt op een vroege connectie met zijn preken.²⁸ Hoe dan ook, via het *Bannerbüchlein* en de toespeling op het *Meisterbuch* heeft de verzameling Tauler-preken uit Hildesheim een directe relatie met Merswin en zijn literatuurkring van godsvrienden in Bazel en Straatsburg.

RUUSBROEC IN HET HILDESHEIMSE HANDSCHRIFT

Als onderdeel van het Tauler-corpus in het Hildesheimse handschrift zijn de *Becoringhen* en *Super aspidem* ook te verbinden met de godsvrienden. Inhoudelijk sluit het Ruusbroec-tweeluik onder de vlag van Tauler bovendien rechtstreeks aan op de thematiek van het *Bannerbüchlein*. Beide teksten waarschuwen voor dwalingen in het geestelijk leven. De (latere) introductie op de *Becoringhen* volgens de Bazelse Tauler-druk trok zelfs expliciet een parallel tussen de thematiek uit beide preken: *Van viererley verborgner und subtiler anfechtung durch die vil geystlicher menschen verfürd und von dem weg der christlichen warheit verleitet und abgetriben werden (von denen auch in der andern predig diss sontags [= Super aspidem] klårlicher nachgeschriben stat)*. De *Becoringhen* thematiseert expliciet vier manieren van dolinghen. Ende alle die menschen die gheestelijc scinen, ende niet warachtich noch doochsam en zijn van levne, die zijn verleydt ende verdoelt in eene wise van desen vieren.²⁹ Sterk verwante thematiek in een overeenkomstige vierdeling zien we in *Super aspidem*, waarin vrijwel volledig aan de hand van Ruusbroec-citaten *veer grote dwelinge in deme geistliken state* belicht worden. De introductie van het thema, die voor de gelegenheid van de preek geschreven lijkt, legt uit hoe en wat:

Super aspidem et basiliscum ambulabis et conculcabis leonem et draconem [Ps. 90,13]: Du salst wandren up den slangen unde basiliscum unde salst under dy treden den lauwen unde den draken. Bi dussen veer beesten versteit men veer grote dwelinge in deme geistliken state. Bi den slangen vorsteit men de heimelick unde sachtlick de becoringhen unfangen van den duvel. Dit is oec betekent dar de sulve prophete secht: *Non timebis a timore nocturno* Ps. 90,5]: Du en salst nicht vruchten van den nachtes vruchte; dat is van heymeliken becoringen de in wederspoet den anbeginnenden menschen voerstaent. Unde hir werden de geistliken lude mede becort de noch jonc in gnaden synt.

Bi der ander beesten, als basiliscus, versteit men de unsuverheit. Want de basiliscus is also quaet dat so draden als he iemante siet [hs: suet], so draden moet de mensche sterven. Unde de sick nicht en keert van der orsaeck der unkuscheit,

²⁷ Hs. Brussel, KB, 2184; Deventer, SAB, cat. I, 66; Utrecht, Museum Catharijne Convent, h 1 en Heverlee, Norbertijnenabdij Park, 8. Zie Liefstinck 1936, p. 43 en 97 voor de eerste twee handschriften. Informatie over de handschriften uit Utrecht en Heverlee heb ik te danken aan Willemien van Dijk en Daniël Ermens.

²⁸ Vetter 1910, p. 236/3-9.

²⁹ *Becoringhen* 47-50 (OO 10). Zie de Bazelse Tauler-druk, f. CLXXVIIV (Tauler 1966).

de moet sundigen unde so stervet he. Unde dit is oec bedudet dorch den sulven propheten, dar he secht: *A sagitta volante in die* [Ps. 90,6], dat is: bescherme my, here, van deme schote de vlegēt in deme dage; dat is: de openbar becort werden myt der unkusheit in oren hertten, unde dat geit vort in vorspoet der naturen, in beheichlicheit der menschen. Unde hir werden se mede becort de gerne vortgengen in een beter levent.

Unde bi der derden beesten, als eyn drake, versteit men giricheit. Unde dit is oec beteke<n> bi deme dat de prophete secht: *A negocio perambulante in tenebris* [Ps. 90,6], dat is: van der kopenscop wanderende in der dusternyssen. Unde hir ynne versteit men de giricheit, de oec geistlick is als een vorcopen der warheit om ienich tijtlike bate. Unde dit hort den prelaten unde den wysen to de in ypockritscip opgaen.

Bi der verden beesten, als de lauwe, versteit men de hoverdye des hertten unde wert dar oec bi verstaen dat de prophete secht: '*Ab incursu et demonio meridiano*' [Ps. 90,6]: van deme tolope unde van den middages duvel verlose uns here. Dat is dat Sunte Pauel heitet enen engel des liches de sick bewiset in eyneme schyne eynes guden engels unde so den menschen swarliken unde openbar bedruget. Unde dit komet den to mote de ene gude wile syn gewest in enen guden leven. De werden vaken bedrogen in ene schyne des gudes, want de duvel gevet on in vaken openbare gude dogeden. Unde als se dan de vervolgen onordenerlick, so werde se on in quaet verwandelt, als waken of vasten of bi or eigen guddunckelheit to bliven, unde werden also bedrogen tot sunden.

(Hildesheim, Dombibliothek, 724b, f. 89r-89v)

Hierna volgen nog vrijwel uitsluitend *Brulocht*-citaten, uitgezonderd verbindende zinnen en de beschrijving van kenmerkende eigenschappen van de vier geallegoriseerde dieren. Evenals in de openingsregels leggen de verbindende passages de nadruk op de *geistliken state*, hier op te vatten als enigerlei vorm van georganiseerd geestelijk leven. Wat de *Brulocht* in vrij algemene bewoordingen zegt over degenen die door hun *vervremetheit godes* tot dwalingen vervallen, is in *Super aspidem* toegespitst op de geestelijke die niet meer kan opkrabbelen tenzij hij *sick weder kere to den milde stervende leven Cristi*. Zo niet, dan blijft hij *dwelende van bynnen in sunden*. Met een vreemde gedachtesprong wordt vastgesteld dat deze zondaar dan besluit zich toe te leggen op studie en bestuur, wat hem soms een benoeming tot overste oplevert, omdat hij de schijn van vroom leven weet op te houden.³⁰

Dwalingen in het geestelijk leven en de geestelijke staat zijn een telkens terugkerend thema in de teksten uit het Hildesheimse handschrift. Opmerkelijk is dat daarbij vaker een beroep gedaan is op Ruusbroecs werk. In een preek over

³⁰ *Unde blift he aldus dwelende van bynnen in sunden unde to neynen groten sunden van buten sick kert. so kert he sick to studeren to regeren. unde nemen sick also onlede an. unde werde bewilen oversten gekoren. om dat se geistlick unde staetlick schinen van buten. unde werden also seer scadelike lude den milden hertten de sick inwards solden keren. unde se holden den utwendigen denst mit strengicheit al wort et on sur. unde dar to regeren se alle luden. unde nicht vorder unde aldus bliven se to den ende in guddunckelheit unde in hoverdicheit. unde geliken recht den drake de al verslindet dar he bi komet. dat om tegen steit unde dat under hem is* (Hildesheim, Dombibliothek, 724b, f. 91v). Vgl. *Brulocht* b878 e.v. (OO dl. 3).

het stervende leven (vgl. de hiervoor geciteerde zinsnede *to den milde stervende leven Cristi* uit *Super aspidem*), die vermoedelijk niet van Tauler is, staat een indringende waarschuwing aan het adres van gelovigen die ten onrechte menen al een heel stuk te zijn gevorderd op de weg naar volmaaktheid. De passage is grotendeels ontleend aan *Vanden blinkenden steen*, en evenals voor *Super aspidem* is uit Ruusbroecs werk een atypisch negatieve passage gelicht:

Unde want se mit ongeordinerder leven also vast gebonden syn, dar om bliven si altijt bi sic sulven alleyn mit nemant sic in rechter leven to vermengen. Want de leve godes, de se eyn mit gode unde allen menschen maken sulde, de ontbreket on. Unde al ist sake dat si den geboden godes unde den geboden der hilgen kerken underdanich schynen to wesen, si en holden nochtan de ee der leven nicht. Wat si doen, dat is meer ut node unde ut vruchte dan ut werke der leven. Unde want si gode van bynnen sulven ontruwe syn, so en dorren si ome nicht betruwen. Want de ongeheelheit de si in sic sulves bevolen, de breket de leve to godes wart. Unde dar om blivet al or leyven van bynnen vol sorgen, vol vruchten, vol arbeides unde vol elendiger onsalicheiden. Want si seen dat ewigen leyven an op de eyne side, unde et duncket on dat si dat verlesen. Unde an de ander side seen si de helle, dar on vor vrochtet to comen. Unde alle gebet unde ofeninge dat se doen, de en mogen dusse vruchte der hellen nicht verdriven also lange als si ors sulves nicht anders gestorven en syn. Want wo se sic sulven meer leifhebben unde to rade holden willen wo de vruchte der hellen meer wasset.³¹

Vergelijkbare beschouwingen over het geloofsleven komen ook aan de orde in de authentieke preken van Tauler. Een van de meer sprekende voorbeelden is te vinden in de preek *Up sunte Johannes Baptisten borten dach*.³² De vijandige toon trok bij een lezer van het Hildesheimse handschrift zo zeer de aandacht dat hij (of zij) er in de marge *falsus religiosus* bij noteerde. In de zo gemarkeerde passage treft opnieuw een zekere gelijkenis met Ruusbroecs opvattingen over de valse mystici, zonder dat in dit geval sprake is van letterlijke ontlening:

Nu comen de vernuftige menschen mit oren natuerliken lichte in oren bloten ledigen onverbeelden gronde unde besitten dar or naturliken licht mit eigenschap, recht of et oec guet were unde et en is nicht dan ore bloete nature. Unde in dusen is meer lust dan alle sinlike lust mach sijn. Unde want se dit sulven synt unde dusse lust ut eigenscop besitten, so werden se de bosesten menschen de dar leyven unde de alre scadelicsten under den menschen.³³

(Hildesheim, Dombibliothek, 724b, f. 241r)

De tekst van deze Tauler-preek in het Hildesheimse handschrift is aanzienlijk uitgebreider dan in de *Vulgata-Fassung*. Ten opzichte van deze standaardredactie wordt in de versie uit Hildesheim het onderscheid tussen ware en valse

³¹ Hildesheim, Dombibliothek, 724b, f. 244r-v. Vgl. *Vanden blinkenden steen* 276-290 (OO dl. 10). De preek, inclusief citaat uit de *Steen*, komt vaker voor; zie Ampe 1966, p. 150-152, ook voor de hypothese dat de preek op Joh. 12,24 zou zijn toe te schrijven aan Willem Jordaens. Overtuigender is de vaststelling dat er een verband is tussen deze preek en de Duitse *Becoringhen* en *Super aspidem*.

³² Vetter 1910, p. 162-169.

³³ Vgl. Vetter 1910, p. 167/6-11 en *Die geestelike brulocht* b2470-71 (OO dl. 3)

mystiek zwaarder aangezet. Ook andere preken in het handschrift uit de Luchtenhove wijken af van de *Vulgata-Fassung*; toevoegingen en uitbreidingen behelzen meermalen kritiek op geleerdheid zonder vrome bezieling of verkeerde vormen van mystiek.³⁴ Het zijn bekende thema's zowel bij Tauler als bij Ruusbroec (in de *Becoringhen* en de *Brulocht*). Deze afwijkingen van het gestandaardiseerde Tauler-corpus uit de Duitse overlevering zijn overigens een kenmerk van de Nederlandse overlevering als geheel – en niet specifiek voor de teksten uit het Hildesheimse handschrift. Niettemin doet de extra eigenzinnige redactie van sommige Tauler-preken in het Hildesheimse handschrift vermoeden dat *Super aspidem* en de preek met excerpten uit de *Steen* aansluiten op tendensen in de collectie als geheel: de gereserveerde houding ten opzichte van geleerdheid en de bestrijding van onzuivere aanvechtingen en dwalingen in het geestelijk leven. Het zijn thema's die een grote rol spelen in teksten uit de kringen van Rulman Merswin en zijn godsvrienden. Het *Bannerbüchlein* is er een goed voorbeeld van.³⁵ Maar wat zegt dit over de plaats van de Hildesheimse tekstverzameling binnen de Tauler-overlevering? En wat is de context van *Super aspidem*?

SUPER ASPIDEM IN CONTEXT

Het is verleidelijk om het handschrift uit Hildesheim aan te wijzen als de verbindende schakel tussen de Nederlandse Tauler-traditie en de tweede categorie preken in de Bazelse Tauler-druk. Vrijwel alle teksten die her en der in de Middelednederlandse handschriften tussen de preken van Tauler opdoemen, zijn verzameld in het Hildesheimse handschrift en een groot deel daarvan keert terug in de Bazelse Tauler-druk. Niettemin is een direct verband tussen Hildesheim en de Bazelse Tauler-druk uitgesloten; de redactie van de afzonderlijke teksten is daarvoor te verschillend. Wel moet de Bazelse kartuizer Georg Carpentarius bij het samenstellen van de Bazelse Tauler-druk de beschikking hebben gehad over een bron of enkele bronnen waarvan de inhoud min of meer gelijk was aan de verzameling preken in het Hildesheimse handschrift.³⁶

Gezien de aanknopingspunten met de Straatsburgse godsvriendenliteratuur (met name het *Bannerbüchlein*) en de Ruusbroec-receptie in die kringen, zouden de Bazelse Tauler-druk en het Hildesheimse handschrift kunnen teruggaan op een Tauler-corpus dat in de omgeving van Merswin heeft gecirculeerd – en daar mogelijk zelfs werd geredigeerd. In dat geval leidt het Hildesheimse handschrift ons naar een tak in de Tauler-overlevering die (ondanks de Nederlandse antecedenten van een aantal preken) in Bazel en

³⁴ Een voorbeeld in Warnar 2006, p. 20.

³⁵ McGinn 2005, p. 427.

³⁶ Gemeenschappelijk gebruik van dezelfde bronnen is goed denkbaar. De Friese geestelijke Bernardus Rordahusim, die in 1445 enige tijd in Hildesheim heeft verbleven, kopieerde een handschrift dat ook via Carpentarius in de kartuizerbibliotheek van Bazel is terechtgekomen (Scheepsma 2002, p. 188 en n. 19).

Straatsburg is doorgedrongen.³⁷ Misschien gebeurde dit zelfs al in een veel vroeger stadium dan we op basis van de vijftiende-eeuwse overlevering kunnen vaststellen. Immers: het *Bannerbüchlein* was al rond 1400 opgenomen in de literaire erfenis van Rulman Merswin. Carpentarius zelf zinspeelde ook op de ouderdom van de teksten bij zijn introductie van de tweede categorie uit de Bazelse Tauler-druk als preken van Tauler dan wel van een *recht geler-ten meister seiner zeit*.

Voor deze preken beschikte Carpentarius over een bron waarin *Super aspidem* – evenals in het Hildesheimse handschrift – tussen Taulers teksten was opgenomen. Een dergelijke annexatie van een Ruusbroec-tekst was in de Straatsburgse kring van Tauler en de godsvrienden geen uitzondering.³⁸ Deze bewerkingen zijn weliswaar via de Duitse vertaling van de *Brulocht* en de *Steen* tot stand gekomen, maar waren het gevolg van een tamelijk intensieve tekst-uitwisseling tussen de kringen van Ruusbroec in de Lage landen en de *Gottesfreunde* in Straatsburg en Bazel.

Bij alle aanhoudende onzekerheden over aard en achtergronden van het Hildesheimse handschrift lijken we inmiddels over voldoende aanwijzingen te beschikken om *Super aspidem* ook in dit verband te plaatsen, parallel aan de Duitse geschiedenis van *Vanden vier becoringhen* in het corpus van Taulerpreken. Beide teksten pasten uitstekend in het preekprogramma van Tauler, die regelmatig over de levenshouding van de godsvrienden sprak.³⁹ Thom Mertens heeft erop gewezen dat de behandelde thematiek uit de *Becoringhen* aansloot op de problemen waarmee ‘een beginnende kring van godsvrienden’ te maken kreeg: ‘vier vormen van zelfbedrog die dreigen voor iedereen die een geestelijk leven wil leiden, voorafgegaan door een beschrijving van hun oorzaak en gevolgd door een beschrijving van hun remedie.’⁴⁰ De omschrijving past vrijwel naadloos ook op *Super aspidem*.

CONCLUSIE

Dit alles roept uiteraard de vraag op wat Taulers betrokkenheid bij *Super aspidem* geweest kan zijn. Edmund Colledge publiceerde zijn studie van de preek onder de titel ‘a spurious Tauler-attribution’, maar inmiddels lijkt dat *spurious*

³⁷ Opmerkelijk in dit verband is handschrift Bazel, Universitätsbibliothek, O III 19 met dertien preken, waarvan er twaalf zowel in de Bazelse Tauler-druk als in Hildesheim staan, maar niet in de *Vulgata-Fassung* voorkomen (Quint 1969, p. 3-7). De dertiende is een variant van een preek uit het bekende Tauler-corpus die vrij exclusief voor de Nederlandse overlevering is. Tot de twaalf preken behoort ook de eerder geciteerde preek over het stervende leven (f. 21r-27v) met het citaat uit de *Steen*).

³⁸ Rulman Merswin zelf excerpeerde stukken uit Ruusbroecs werk in zijn *Buch von der fürkommen gnoden und von der verdienlichen gnoden*, terwijl *Ein gut lere Taulers* is opgebouwd uit passages ontleend aan de *Steen* en de *Brulocht* (Eichler 1992). Zie ook nog Mossmann 2007, 259 over de Straatsburgse minderbroeder Marquard von Lindau.

³⁹ McGinn 2005, p. 411-413, Schiewer 2007, 239-244.

⁴⁰ Mertens 1997, p. 127.

stukken minder zeker. Tauler toont in zijn preken meermalen een zekere verwantschap met Ruusbroecs opvattingen in de *Becoringhen* en de stukken uit de *Brulocht* die in *Super aspidem* terugkeerden. Zo schrijft Tauler over lieden die zich verlustigen in hun eigen gedrag *mit allen den wisen, worten und werken, mit kleidern, mit gelosse und mit maniger hande wise und wandelunge, in gande, in stonde, mit goben, mit botten und mit brieven*.⁴¹ Hier klinkt de *Becoringhen* door, waar Ruusbroec de mensen met een *onbedwonghene natuere* afschilderde: *in begherne te behaghene yeghewelc den anderen; in treckene het ghiften underlinghe, met woorden ende met werken, ocht met ghelate, met brieven ende met boden; curioes te sine in spisen ende in drancke, in cleederen van sconder varven ende in sonderlinghen maecsele van abite*.⁴² Bovendien lijkt de frase *in gande, in stonde* uit Taulers preek een Alemannische echo van het “gaan en staan” uit *Super aspidem* waar het in een restant van rijmproza gaat over *geistlike menschen de sick sulves seer sacht holden in eten in drincken, in gaen in staen, unde alle harde dinge en nemen se nicht an*.⁴³ Deze passage heeft geen parallel in de *Brulocht*.

Een belangrijk punt is nog de constatering van Colledge dat *Super aspidem* terruggaat op de Nederlandse tekst van de *Brulocht*. Het zou een aanwijzing kunnen zijn voor de ouderdom van de preek. *Super aspidem* lijkt als preek voor de vastenzondag gecomponeerd (zie het gekozen Bijbelcitaat) en was dus van begin af aan bedoeld om binnen een prekenkorpus te functioneren. Kunnen we daaruit opmaken dat Tauler zelf *Super aspidem* heeft samengesteld, nog voordat de Duitse vertaling van de *Brulocht* in omloop kwam? Tauler is al vroeg in aanraking gekomen met Ruusbroecs werk. Hij heeft de Brabantse mysticus zelfs ontmoet in diens klooster Groenendaal en misschien is bij die gelegenheid besloten teksten van Ruusbroec naar de godsvrienden in Duitsland te zenden. Tot die teksten behoorde ook *Vanden vier becoringhen*, waarvan een volledig afschrift samen met *Super aspidem* in het Hildesheimse handschrift opdoemde tussen Taulerpreken.

Dit alles brengt nog geen definitief uitsluitsel over de geschiedenis van *Super aspidem*. Wel staat vast dat deze Ruusbroec-bewerking nauw samenhangt met het corpus Taulerpreken waarin de tekst overgeleverd is. Een intensief filologisch onderzoek van de gehele collectie preken uit het Hildesheimse handschrift zal ons eerst inzicht moeten verschaffen in deze opmerkelijke tekstverzameling. Het Hildesheimse handschrift lijkt niet zozeer een representant van de Nederlandse Tauler-overlevering als wel een nieuwe aanwijzing voor de literatuuruitwisseling tussen de Lage Landen en de steden aan de bovenloop van de Rijn. Niettemin is er voldoende reden om aan te nemen dat Carpentarius bij zijn samenstelling van de Bazelse Tauler-druk terecht *Super aspidem* heeft opgenomen in een categorie preken die, zo ze niet van Tauler zelf waren, dan toch wel aan *einem recht gelerten seiner zeit* konden worden toegeschreven.

⁴¹ Vetter 1910, p. 136/10-12.

⁴² *Becoringhen* 63-67 (OO dl. 10).

⁴³ Hildesheim, Dombibliothek, 724b, f. 89v.

LITERATUUR

- Ampe, A.: 'Willem Jordaens in nieuw perspectief'. In: *Ons Geestelijk Erf* 40 (1966), p. 136-166.
- Ampe, A.: *Ruusbroec. Traditie en werkelijkheid*. Antwerpen, 1975.
- Borchling, C.: *Mittelniederdeutsche Handschriften in Wolfenbüttel und einigen benachbarten Bibliotheken* (Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen Philologisch-historische Klasse. Beiheft, 1902).
- Colledge, E.: 'A spurious Tauler attribution'. In: E. Filthaut (red.): *Johannes Tauler. Ein deutscher Mystiker. Gedenkschrift zum 600. Todestag*. Essen, 1961, p. 341-347.
- Degering, H.: *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek*, dl. II. *Die Handschriften in Quartoformat*. Leipzig, 1926.
- Denifle, H.S.: *Taulers Bekehrung kritisch untersucht*. Straatsburg, 1879.
- Doebner, R.: *Annalen und Akten der Brüder des gemeinsamen Lebens im Lüchtenhofe zu Hildesheim*. Hannover – Leipzig, 1903.
- Eichler, W.: 'Zur Rezeption von Ruusbroecs «Geistlicher Hochzeit» in Oberdeutschland. Über das Entstehen und «Verlieren» einer Übersetzung im späten Mittelalter'. In: R. Braüer & O. Ehrismann: *Mediävistische Literaturgeschichtsschreibung. Gustav Ehrismann zum Gedächtnis* (Symposion Greifswald, 18.9 bis 23.9.1991). Göttingen, 1992, p. 275-287.
- Gnädinger, L.: *Johannes Tauler. Lebenswelt und mystische Lehre*. München, 1993.
- Gnädinger, L. & J.G. Mayer: 'Tauler, Johannes OP'. *VL*² 9 (1995), kol. 631-657.
- Gutowski, S.: 'Die Minderbrüder in Hildesheim'. In: D. Berg (red.): *Franziskanisches Leben im Mittelalter. Studien zur Geschichte der rheinischen und sächsischen Ordensprovinzen*. Werl, 1994, p. 111-146.
- Hoenen, M.J.F.M.: 'Johannes Tauler († 1361) in den Niederlanden. Grundzüge eines philosophie- und rezeptionsgeschichtlichen Forschungsprogramm'. In: *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie* 41 (1994), p. 389-444.
- Hunecke, M.: 'Die Minderbrüder in Halle'. In: D. Berg (red.): *Franziskanisches Leben im Mittelalter. Studien zur Geschichte der rheinischen und sächsischen Ordensprovinzen*. Werl, 1994, p. 63-70.
- Jundt, A.: *Les amis de Dieu au 14e siècle*. Parijs, 1879.
- Leu, J. de (ed.): 'De origine monasterii Viridisvallis, una cum vitis B. Joannis Ruusbrochii, primi prioris hujus monasterii, et aliquot coetaneorum ejus, opusculum Henrici Pomerii'. In: *Analecta Bollandiana* 4 (1885), p. 257-335.
- Lieftinck, G.I.: *De Middelnederlandsche Tauler-handschriften*. Groningen – Batavia, 1936.
- Mayer, J.G.: *Die "Vulgata"-Fassung der Predigten Johannes Taulers. Von der handschriftlichen Überlieferung des 14. Jahrhunderts bis zu den ersten Drucken*. Würzburg, 1999.
- Mertens, Th.: 'Ruusbroec onder de godsvrienden'. In: R. Schlusemann & P. Wackers (red.): *Die spätmittelalterliche Rezeption niederländischer Literatur im deutschen Sprachgebiet*. Amsterdam, 1997, p. 109-130.
- McGinn, B.: *The harvest of medieval mysticism in medieval Germany (1300-1500)*. New York, 2005 (The presence of God: A history of Western Christian mysticism, IV)
- OO: Guido de Baere (red.), *Jan van Ruusbroec, Opera omnia*. Tielt: Lannoo–Leiden: Brill–Turnhout: Brepols, 1981-2006 (10 dln. in 11 bdn.)
- Quint, J.: *Fundbericht zur handschriftlichen Überlieferung der deutschen Werke Meisters Eckharts und anderer Mystikertexte*. Stuttgart, 1969.

- Mossman, S.: 'Zu Marquard von Lindau, Konrad von Braunsberg, den Gottesfreunden und dem Gottesfreundschaftsbegriff'. In: *Oxford German Studies* 36 (2007), p. 247-267.
- Scheepisma, W.F.: 'Van die memorie der passie ons Heren van Alijt Bake'. In: *Ons Geestelijk Erf* 68 (1994), p. 106-128.
- Scheepisma, W.F.: 'Aldfryske preken?'. In: *Philologia Frisicaanno*. Leeuwarden, 2002, p. 183-199.
- Schiewer, R.: 'Vos amici Dei estis. Die Gottesfreunde des 14. Jahrhunderts bei Seuse, Tauler und in den Engelberger Predigten: Religiöse Elite, Verein oder Literaturzirkel?'. In: *Oxford German Studies* 36 (2007), p. 227-246.
- Schmidt, K.: *Johannes Tauler von Strassburg*. Hamburg, 1841.
- Steer, G.: 'Die Stelle des «Laien» im Schrifttum des Strassburger Gottesfreundes Rulman Merswin und der deutschen Dominikanermystiker des 14. Jahrhunderts'. In: L. Grenzmann & K. Stackmann (red.): *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit*. Symposium Wolfenbüttel 1981. Stuttgart 1984, p. 643-658.
- Steer, G.: 'Merswin, Rulman'. In: *VL*² 6 (1987), kol. 420-442.
- Steer, G.: 'Die Schriften meister Eckharts in den Handschriften des Mittelalters'. In: H.-J. Schiewer & K. Stackmann (red.): *Die Präsenz des Mittelalters in seinen Handschriften. Ergebnisse der Berliner Tagung in der Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, 6.-8. April 2000*. Tübingen 2002, p. 209-302.
- Strauch, Ph.: 'Zur Gottesfreundfrage'. In: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 41 (1909), p. 18-31.
- Tauler 1966: *Johannis Tauleri des seligen Lerers Predig, fast fruchtbar zu eim recht christlichen leben* (Bazel: Adam Petri, 1522). Frankfurt, 1966 (fotomech. herdruk).
- Verdeyen, P.: 'De Middelnederlandse vertaling van Pomerius' werk *De origine monasterii Viridisvallii*'. In: *Ons Geestelijk Erf* 55 (1981), p. 105-165.
- Vetter, F. (ed.): *Die Predigten Taulers*. Berlin, 1910.
- VL²: Kurt Ruh e.a. (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Berlin, 1978-2007 (2e dr.).
- Warnar, G.: *Ruusbroec. Literatuur en mystiek in de veertiende eeuw*. Amsterdam, 2003.
- Warnar, G.: 'Ruusbroec in Groenendaal. Mystieke literatuur tussen kennis en kunst'. In: M. de Clercq & S. van den Bossche (red.): *Zangers der groene waranden. Beelden van de literair-historische groene rand rond Brussel*. Leuven, 2006, p. 11-22.
- Weigand, R.: 'Predigen und Sammeln. Die Predigtanordnung in frühen Tauler-Handschriften'. In: V. Bok, U. Williams & W. Williams-Krapp (red.): *Studien zur deutschen Sprache und Literatur. Festschrift Konrad Kunze*. Hamburg 2004, p. 114-155.

SUMMARY

It has been known for over a century that the printed edition of Tauler's sermons, published in Basle in 1521 (reprint 1522), has a sermon (for the first sunday of Lent) that consists entirely of excerpts taken from Ruusbroec's *Die geestelike brulocht* ('The Spiritual Espousals'). The sermon is on the text *Super aspidem et basiliscum ambulabis et conculcabis leonem et draconem* (Ps. 90,13). This paper discusses an older copy of the text in a fifteenth-century Tauler manuscript (Hildesheim, Dombibliothek, 724b). Here,

as well as in the Basle printed-edition, the sermon appears in combination with another Ruusbroec text: *Vanden vier becoringhen* ('The Four Temptations'), that has been copied more often within a Tauler-corpus, from the oldest manuscripts onwards. It is argued that the *Super aspidem*-sermon together with *Vanden vier becoringhen* may have circulated among the Strassbourg *Gottesfreunde*, who had close ties with Tauler and showed an interest in Ruusbroec's writings in an early stage. The Hildesheim manuscript with the *Super aspidem*-sermon has a number of texts and references that point to this literary milieu of *Gottesfreunde*.

Adres van de auteur: Universiteit Leiden, Opleiding Nederlandse Taal en Cultuur, Postbus 9515, NL-2300 RA Leiden